

ОПОВІДАННЯ БУВШОГО ПЛЕНІПОТЕНТА

Господи боже, що то крику було у нас за ті ліси та пасовиська! Як звивалися пани, як нараджувалися, підплачували інженерів та адвокатів, аби звільнити себе від усяких тягарів! Мудрі голови. Вони знали, що хоч цісар дав хлопам волю і скасував панщину, то прецінь як вони не дадуть їм лісу і пасовиська, то хлоп таки мусить або погибати на пні або до них "прийдіте поклонімося", — а тогди верне знов панщина, хоч троха в іншій світлі, але для хлопа через те зовсім не легша!

І гадаєте, що у нас не вернула панщина? Прийдіть лишень та подивіться до нашого села, самі переконаєтеся. Правда, отамани й окомани не їздять уже попід вікна з канчуками, на панськім подвір'ї нема вже тої дубової колоди, на котрій, бувало, щосуботи відбувалося "гуртовне палковане"; але поглядіть лишень на людей, поговоріть із ними! Чорні, як земля, нужденні, хати пообдирані, старі поперехилиювалися на боки. Плотів трохи що й не зовсім нема, хоч ліс довкола села, як море; приходиться людям обкопувати царину ровами та обсаджувати вербами, так, як на Поділлі. Худоба нужденна, миршава, та й то рідко у котрого газди й є. А спитайте йдучих із серпами та з косами: "Куди йдете, люди?", то певно, скажуть: "На панський лан жито жати" або: "На панську луку косити". А коли ви здивуєтесь, як се так, що вони йдуть до пана на роботу тепер, коли у самих ще нічого й не тикано, а тут гріє, з колоса летить,— то вони хіба похитають головами та скажуть сумно: "Що ж діяти? Самі то бачимо, і серце нам крається, але що діяти! Задовжились ми у пана, а у нього така встанова, що попереду відроби панові, хоч би тут громові кулі летіли, а вже відтак собі". Се у нас щороку так: у пана зробимо все завчасу, і добре, і чисто, а наше власне тим часом гине і пропадає в полі. І добре то вимудрував наш пан. У нього ліс — у нас і патичка на обійсті нема без його відома! У нього пасовисько — у нас худоба вигибла, витратилась, а решта ходить, як сновида. У нього поле справлене, чисте, а наше заросло пирійками, гірчицею та бур'янами, гноїку нема, аби справити, худібки тяглої нема! А ще що й на тім уродиться, то таки на полі пропадає, бо мусимо пана обробити

насамперед, за погоди. І ніколи ми не можемо прийти до хліба, не можемо стати на свої ноги, не можемо вибитися з-під панської руки. А пан тисне, о, тисне щосили! Він у нас тепер начальником громадським, його якийсь прислужник писарем, і ціла рада мусить хилитися по їх волі. Бідного не пустить із села ні на заробок, ні на службу, книжки не видасть. "Тут сиди, не рипайся, роби у себе"! А у себе, розуміється, нічого робити,— йди до пана! А пан — бух по десять крейцерів за день у найтяжчий час, і мусиш робити, бо нігде дітися! Оттак-то він прикрутив нас і щораз ліпше прикручує! Скажіть же самі, чи треба нам ще, крім того, панщини? Мені здається, що давня панщина з буками й оконами не була така тяжка.

А тепер послушайте, як то він заїхав нас із майки, аби випровадити в поле і забрати отак у свої руки. Сам я був при тім, то можу вам напевно сказати і кожде слово заприсягнути. Ось слухайте!

Зачалося нещастє наше від конскрипції,— знаєте, що була в 59-ім році. До того часу жили ми з паном в добрій злагоді. Він нас боявся чіпати, бо, знаєте, тогди ще óстрах був між панами за про тоту мазурську різанину. А ми знов його і не потребували чіпати: пасовисько мали, в лісі рубали, так, як наші батьки здавен-давна, і все вважали, що то ліс громадський — навіть злісного громадського держали. Аж тут бух — конскрипція. Знаєте, нарід темний, не знає, що до чого, перепудився. Як то наш хлоп, усе боїться, аби податків не підвищили. Так і тоді: списувати будуть не тільки людей, а й худобу! Вже то без чогось не є.

Аж тут раз у неділю, по хвалі божій, як то, звичайно, вийдуть люди з церкви, постають на зарінку раду радити. Там і війт накази які голосить, інші про жнива балакають... Аж тут пан... "Так і так, панове громада, важна справа, конскрипція. Я ваш приятель, я тепер такий самий хлоп, як і ви. Знаєте, цісар порівняв нас усіх, тепер нема вже панів". — Ну, просто сказавши, почав нам гнути харамана. Ми роти порознімали, що то перший раз чуємо від нашого пана людське слово! — "Так і так,— говорить він далі,— важна справа, конскрипція. Чия ласка, прошу до мене, маю щось важного сказати, як вам треба бути при тій конскрипції".

Та й посунув наперед, до двора. А ми всі, кілька нас було, лавою за ним. Увійшли на подвір'є. Він став на ганку, озирнувся по людях, а далі викликав кількох старших до себе та й пішов з ними до покою. Стоїмо ми, чекаємо. Вертають наші старці. "Ну, ну, що пан казав, що за справа?" А старці наші головами сивими похитують та все муркочуть. "Так-то так, правда й є!" А далі до нас: "Ходім у село, чого тут галас підняли на панським подвір'ї? Чи тут вам місце до наради?" Пішли ми.

— Знаєте, люди добрі, панове громада,— заговорили наші старці, коли ми знов стали на громадським зарінку, — що завтра має до нас приїхати конскрипція. Отже ж то пан наш, дай йому боже здоров'я, казав нам остерегти громаду. "Вважайте,— каже,— на худобу! Вони списують худобу і потому наложать на вас від кожної штуки по ринському податку. Як скажете, що пасете в лісі, то будете й від лісу платити подвійний податок: раз за ліс, а другий раз за то, що пасете". То пан радить зробити так: поперед усього не казати, що пасемо в лісі, а відтак переховати часть худоби в лісі через завтрішній день і при конскрипції подавати менше худоби, ніж маємо. "Так,— каже,— роблять і по других селах. А ліс,— каже,— як ваш був, так і буде, бо конскрипція нічого не має до ґрунтів".

Порадилися, порадилися і урадили послухати пана. Що то дурні! То як у кого було п'ять штук худоби — він три до лісу, а дві лишає на показ; у кого десять штук — він сім до лісу, а три лишає. Цілу череду худоби з цілого села запакували до лісу, між дебрі та нетрі, і ждемо спокійно конскрипції. Так тяжко чоловікові приходяться ті податки, а ту ще пан так налякав нас новими буцімто надвишками, що ми не вагувалися попросту ошукати конскрипцію, щоби тільки як-небудь викрутитися від біди.

На другий день рано, десь так у обіда, вже конскрипція в селі. Списують. Ну, ми всі держимося того, що ураджено, подаємо якнайменше худоби, відпекуємося від пасення в лісі, ще й тішимося, що так гладко йде діло. Аж ось дійшла конскрипція наслідку і до пана.

Деякі люди з цікавості пішли за нею. За малу хвилюку прибігають у село, задихані, залякані...

— Що ми зробили? — кричать вони. — Ту щось не так, ту щось погано! Чи не підвів лишень пан нас на яке безголов'є? Він записав не тільки всю свою худобу, але й тоту нашу, що схована в лісі, і комісія поїхала туди!

Ми оддебеліли, почувши таке диво. Зараз зібралися гуртом і побігли в ліс. Комісії вже не було. Питаємо пастухів. "Були,— кажуть,— пани і наш дідич, щось писали, рахували худобу, але нас ні о що не питалися". Ми до села, говорять нам, що комісія виїхала вже з двора боковою дорогою. Рушили ми за нею, догнали аж на другім селі. Так і так, повідаємо, то пани нашу худобу рахували в лісі.

— Як то може бути ваша, коли ви самі казали, що більше худоби не маєте і в лісі не пасете?

— Ми таки так казали, нас пан нарадив.

— Так чого ж ви тепер хочете? Щоби ми другу конскрипцію у вас робили, чи що? Бувайте здорові! Що-сьте собі зробили, то будете мати. Що написано, то пропало. А впрочім, ні, вільно вам рекурсувати, але кажемо вам наперед, що рекурс нічого вам не допоможе, а тільки ще й самі попадетесь до криміналу за те, що ошукували цісарську комісію.

З тим ми й вернулися. "Пропало,— сказали ми,— побачимо, що з того буде".

Чекаємо рік, другий — нема нічого. Пан знов у добрі з нами, тільки як коли згадати про конскрипцію, то всміхається та й каже: "Ет, жарт, та й годі!".

Аж ось на третій рік — чуємо, якась комісія їде в село, пасовисько розмірювати.

"Пек тобі, маро,— гадаємо собі,— се що, зачим, пощо? Пасовисько наше звіку-правіку, пощо його розмірювати?" Правда, ми послідніми роками один кусник поділили між громаду і зорали; гадаємо собі: може, то приїхали вимірити, кілько ми зорали, а кілько ще осталося. А комісія просто до двора; пообідали, а відтак на пасовисько. Розложили мапу, пан сам з ними ходить і показує: от відти тягнеться і доти, а се вони зорали.

Підійшли ми до тої комісії, кланяємося здалека, далі приступили ближче, знов кланяємося, а комісія ані в той бік. Далі вїйт осмілився та й каже:

— То, прошу панів, наше пасовисько, нащо ви його міряєте і палькуєте?

— А ти що за один? — питають пани.

— Я вїйт громадський.

— Ну, то добре,— відповіли вони та й далі своє роблять. Обпалькували той кусник зораний окремо, а решту знов окремо. Ми вже з вїйтом за ними ходимо і дивимося, але що вони говорять, того не знаємо, бо по-німецьки шваркочуть. Далі скінчили і сідають на бричку. Вїйт за ними, не попускається та все допитує. Тоді один пан стає в бричці і обертається до нас.

— Ви, люди виділи, як комісія міряла пасовисько?

— Та виділи,— кажемо.

— І виділи, як пальки била?

— І то виділи.

— І знаєте, що онто там,— показав на зораний кусник,— то ваше, громадське, а се отту, то панове?

— Га, що, як? — скрикнули ми всі мов попарені і до комісії. Комісія в ноги.

На другий день женуть наші пастухи худобу на пасовисько, а там панські слуги: "Марш відси, се панське пасовисько, не смій і ногою поступити, сюда!" Пастухи обернули худобу, женуть у ліс, а там панські злісні та гайдуки: "Марш відси, ліс панський, не смій і за окіп поступити ногою!" Пастухи, звичайно, діти, та в плач; женуть худобу назад додому. Гвалт, крик у селі такий зробився, немов хто ціле село підпалив на всі чотири часті.

Що ту робити? Жінки кричать: "Ми з коцюбами підемо і тим панським слугам голови поскіпаємо!" Але старші чоловіки якось уцитькали їх і зараз вибрали кільканайцятьох, щоби їхали аж до Львова, до адвоката, зарадитися. Вибрали й мене. Поїхали ми, напитали адвоката, русина, заслуженого, кажуть, і щирого. Прийшли до нього, розповідаємо: така річ і така. "Що ж,— каже,— будемо зачинати процес. Розстарайтеся свідків, паперів, грошей, а тим часом заховуйтеся спокійно, бо всяка бунтація тільки пошкодила би справі".

— Але ж, паночку,— кажемо ми,— як нам ту заховатися спокійно, коли нема де раз худобу вигнати? Адже без паші худоба на пні погине!

— Га,— каже адвокат,— що ж я вам можу на те порадити? Як виграємо процес, то пан буде мусив повернути вам усю шкоду, а тепер радьте собі, як можете.

З тим ми й пішли. Зачався процес. Кілько ми грошей на нього видали, бог один знає. Я нарахував самому адвокатові та на стемплі щось звиш

сімсот ринських. Громада тяглася з остатнього, хоч і як їй то нелегко приходилося.

Бо ліс і пасовисько осталися в панських руках, і ми мусили більшу половину худоби як стій випродати запівдармо, бо не було чим годувати. Решта товклася — і донині товчеться — то по гусячим зарінку, то по перелогах, то по городах. Сади наші через то понівечилися, пасіки позводилися, а худобинка ходить — лиш шкіра та кості.

Сім літ тягнувся наш процес, то так, як би хто з громади сім літ жили тяг. Зовсім на нінащо звелися ми за той час, але до пана ані ду-ду, завзялися. Пан собі ж. Вже в яких-то ми судах, у яких інстанціях не бували! І в бецирку, і в губернії, і в міністерстві, і бог знає куди. І все в однім програємо — рекурсуємо; в другім виграємо — пан рекурсує, а кінця як нема, так нема. Аж нарешті — господи тобі слава! — дочекалися ми! Приходить возний, приносить нам резолюцію з найвищої міністерії. Так і так, щоби полагодити спір між громадою а двором, визначається губерніальна комісія, котра на місці спірнім має все розглянути, передивити документи, переслухати свідків і видати остаточний засуд. Тож обі сторони обов'язані того а того дня ставитися на місці спірнім зі всім своїм доказовим матеріалом. Засуд тої комісії буде без апеляції потверджений і виповнений. "Ну, господи тобі слава!— подумали ми собі. — Тепер, певно, буде наша правда, коли комісія має на місці судити. Ту кождий буде міг сказати, що знає, кожного вислухають, а в таким разі мусять же признати, що правда по нашій стороні".

— Пан наш, одержавши таку саму резолюцію, дуже щось попіснів і ніс повісив, але далі, видко, щось надумався, сів на бричку та й до Львова. Куди він їздив, не знати, але два наші люди, що тогди були у Львові, розповідали опісля, що виділи його, як водився по місті з нашим адвокатом. Розуміється, розповідали аж тогди, як уже було по всьому! Досить того, що по двох чи трьох днях приїхав наш пан зі Львова якийсь уже веселіший і навіть утішний. Дивуємося ми, але не знаємо, що то має значити.

Навідалися і ми до свого адвоката. Втішився дуже. "Виграємо справу",— говорить. "Я сам,— каже,— стану з вами на місці спору перед комісією. Але день перед тим прийдіть сюди до мене: війт, пленіпотенти, свідки, привезіть із собою які маєте папери, то треба перездріти, порадитися. Знаєте, як то перед битвою у війні приготовуються, так і нам треба приготуватися. Приїдьте раненько, то я скажу кожному, що і як хто має говорити, бо, бачите, справа запутана, а з полудня посідаємо на віз та й гайда в село, щоби у означений день рано бути на місці спірнім".

Послухали ми його ради, ще й дякуємо. Зібралися: війт, два пленіпотенти і три найстарші господарі в селі, яко свідки, забрали всі старі папери, які де в кого були, і поїхали опівночі до Львова, день перед приїздом комісії до села. Приходимо раненько до адвоката — нема дома, десь вийшов, але зараз прийде, просять зачекати. Чекаємо ми, чекаємо — нема адвоката. Вже десята, одинадцята, дванадцята година — нема. Поголодніли ми, пішли до воза дещо перекусити. Прибігаємо по хвилі — ще нема адвоката. Що за нещастє? Вже перша, ба й друга, ба й третя година,— тут би нам час уже їхати додому, щоби на вечір заїхати, а його нема. Аж далі, десь так коло четвертої, йде він.

— Ах, перепрашаю вас,— говорить,— дуже перепрашаю, панове газди, але не моя вина, що я так опізнився: в суді при розправі був, оборона протяглася аж до сеї години. Але то нічого, ми ще все зробимо гаразд. Прошу до мого покою!

— Але може би ми зараз сіли на віз і їхали в село,— сказав я. — То пан могли би там переглянути папери і навчити нас, що маємо говорити.

— Е, нема чого квапитися,— сказав він,— успіємо заїхати, а перегляд паперів недовго потриває.

Пішли ми з ним до його покою і посідали. Паперів внесли ціле наруччє. Взяв він тото читати: читає, читає, поволеньки, уважно, деколи нас щось запитається, ми відповідаємо, він знов читає, а ту вже

півгодини, ба вже година, ба й друга минула,— він нічого. Ми ту як на терню сидимо, в'ємося, потіємо, а він усе розпитує нас, мов на протоколі, все папери читає, муркоче, — непорадна година! Вже ми по кілька разів йому набиливали: пора би їхати. А він усе своє: зараз, зараз! Та й далі до читання. Шеста година вибила, як дочитав. "Ну,— гадаємо собі,— господи тобі слава, кінець уже тому читанню, поїдемо!" Еге, як би та не так! Як зачне тепер наш адвокат толкувати нам цілий процес від початку, обширно, подрібно, немов то ми й зовсім нічого не знаємо. Говорить, говорить, а ми трохи зо шкіри не вискакуємо,— туй таки би чоловік схопився, плюнув йому в очі і пішов. Та ба, годі! Далі зачав нас навчати, як маємо говорити перед комісією,— і справді мудро навчав! Така ясна стала нам ціла справа, так добре знав кождий, що єму говорити, що аж любо. Жаль тільки, що коли се навчанє скінчилося, вибила дев'ята година. Смерклося зовсім. Він аж тепер мов спостерігся, а ту ще й гриміти почало.

— Овва, а се що такого, вечір уже?— сказав він, озираючись.

— Таже вечір,— відповіли ми мов осуджені.

— Що ж тепер діяти? Як їхати?

— Або я знаю,— відказав я.— Тепер трудно їхати, дорога недобра, та й воно далеко досить, лісами!..

— Самі не знаємо, що діяти! — відказали наші люди.

— А на котру годину завтра має приїхати комісія?

— На десяту рано.

— На десяту? Е, то байка: переночуйте ви ту, а завтра ранісенько повстаємо і курнемо в село так, що аж закуриться. На осьму будемо там.

Отту йдіть, зараз коло моєї хати шинок є, жид порядний, там переночуйте, а завтра, пам'ятайте, не опізніться, я буду ждати на вас.

Що робити! Раді не раді, пішли ми. Жид уже мов і надіявся нас.

— Чи ви від пана адвоката? — питає.

— Ая!

— Ну, ну, ходіть, найду для вас місце, ночуйте здорові! А може, ще потребуєте чого?

— Та дайте по порції горівки, ліпше буде спатися.

Випили ми, полягали в божий час і відразу поснули, як дерево. Чи довго ми так спали, бог знає. Досить того, пробуджуюся я — день білий. Зриваюся, до вікна, дивлюся на сонце — вже геть з полудня. Гляжу довкола — всі наші газди сплять, як дерево. Господи боже, що се такого? Чи то сон, чи ява? Скрикнув я щосили, — ні, се не сон! Вони посхапувалися, і собі ж до вікна. А се що? З полудня вже? Невже ж ми так довго спали? Припадочку нещасливий! В'ємося, мов пискорі посолені, а ту в голові кожному шумить, кості всі болять, мов поламані! Кличемо жида: — Кілько вам належиться за нічліг? — Немного, лише шість ринських. — Як? Що? Яким світом? — А він, злодюга, видячи, що нам квапно діється, що ми ту розщибаємося та аж губи гриземо з нетерплячки, став собі в дверях та тільки всміхається, бороду погладжуючи. — Так у мене всі гості платять!

Декотрі з наших зачали з ним торгуватися, але де там, ані слова не дає собі сказати. Ввергли ми йому гроші, кілька хотів, та й далі, до адвоката. Прибігаємо — нема дома, рано ждав-ждав на нас, а далі сам поїхав, велів, щоби ми якнайшвидше поспішали за ним. — А папери наші? — Папери лишив, ось вам ваші папери! — От так маєш! Поїхав, а паперів не брав Господи милосердний, що з нами тоді робилося, то й погадати

страшно! "Що то,— гадаємо собі,— там десь уже без нас справу розсудили, громада програла, що нам люди скажуть? Яка нужда чекає нас надалі?" Ми немов наперед бачили того, що нас чекало, та й тогди вже нетрудно було й бачити все те наперед!

Погнали ми додому, та й просто не в село, а на пасовисько. Нема нікого. До лісу. Нема нікого. А ту вже швидко вечір буде. Ми до двора — в дворі співи, сміхи, гостина, музика,— се пан комісію гостить. Глядимо ми, є і наш адвокат у покою, червоний, веселий, говіркий. Кілько проклять у тій хвилі на нього впало, то, певно, в своїм житю тільки склянок вина не випив! Ми вже чисто подеревіли, не говоримо нічого, не розпитуємо ні про що,— бо і нащо? Самі знаємо, що наше нещастє готове. Мов стовпи які, ми поставали на ганку, стоїмо, чекаємо, а самі не знаємо, на кого та й за чим. Пани якось побачили нас, підняли регіт у покою, але до нас ніхто не виходить. Панські слуги йдуть попри нас, також сміються, кепкують собі, поштуркують нас, але до нас ані слова. Панські пси приходять, обнюхують нас, деякі загарчать, а деякі й таки тихо відійдуть. А ми нічого, стоїмо як неживі. Вже смерклося, в покоях запалало світло, пани і пані почали виводити якихось пісень, надворі почав дощ кропити, а ми стоїмо все на ганку, з очима, вліпленими в ті яріючі шиби, з дрожею в тілі і розпукою в серці.

Аж ось нарешті, пізно вже вночі відчинилися двері і почали один за другим викочуватися пани до своїх бричок. Насамперед пани від комісії. Переходячи попри нас, найгрубший з них став, позирнув на нас грізно і каже:

— Ви що за одні?

— Тутешні.

— Чого потребуєте?

— Що з нашим процесом сталося?

— З вашим процесом? То ви аж тепер приходите о тім довідуватися? П'яниці погані! Ви варті пасовиська, ви варті лісу? А торби жебрацької не ласка? Ідіть же додому і не смійте о тім і споминати! Минулися роки, як добро розпирало боки! Пропали, Йване, гроші!

Вся комісія зареготалася, сіла на брички та й поїхала. За комісією надійшов наш адвокат, крадучися, як злодій, змішаний, ніби п'яний.

— Га, ви ту, ви ту? — лепотів він. — Ждав на вас, їй-богу, ждав, чому не приходили?

— А багато вам наш дідич заплатив, щоби ви нас спинили в місті, поки тут комісія розсудить на його хосен?

— Що? Як? Га! Образа гонору!.. — лепотів він, сідаючи на бричку, і курнув щодуху з двора.

— Щоб ти собі голову зломив! — проговорили ми вслід за ним. Та й то дармо: не зломив голови, собака!

Аж ось і пан наш раптом немов уродився перед нами. Стояв, похитуючись, у отворених дверях.

— Ге-ге-ге,— говорив він з п'яним реготом,— панове громада, обивателі, бургери, пленіпотенти, а що там чувати? Як процесець іде? Нічого, нічого! Але постійте-но ви, я вас тепер буду розуму вчити! Тепер ви будете скакати так, як я заграю! Я вам дам себе знати, щоб ви тямили!

І додержав слова! Прикрутив усіх так, що й дихнути годі! Правда, громада не відразу подалася. Зробили ми рекурс, але рекурс відкинули. Тогди ми рішилися силою боронити свого права, але тим іще гірше собі пошкодили. Жінки, діти, чоловіки і старці, всі за покотом виринули з села, щоби не дати панові заняти пасовиська. Пан спровадив військо. Ми

перед військом попадали на землю, кричачи: "Хоч толочте, хоч стріляйте, а ми з сеї землі не вступимося, то наше!" Але військо не стріляло і не толочило, а тільки, поділившись на дві роти, рушило на конях через збіжжя, через плоти та в село. Прийшлось нам вертати. Два місяці стояли в селі жовніри, що було ліпшого з худоби — повирізували та поз'їдали, звели нас усіх на нінащо, а коли від'їздили, то пан міг бути спокійний: громада була зламана і зруйнована дочиста і мусила сама податися в його руки.

От така наша доля. Чи буде коли ліпше, чи доведеться нам хоч при смерті дихнути вільніше, господь знає. Але пан зо всеї сили працює над тим, щоби чимраз тісніше натискати на нас пута. П'ять коршмів у селі запровадив, школи нема, священика вибрав собі такого, що з ним руку тягне, а нам нікому порадити, жиємо, як ті воли в ярмі, вже й дітям не робимо надії на кращу долю...

В маю 1883 р.